

גיש עמית

“ואין צריך לומר שהספרייה שלנו תפיק מהם תועלת גדולה”; האוניברסיטה העברית ורכוש יהודי גרמניה

בספטמבר 1949 יצאה חנה ארנדט למסע בן שישה חודשים באירופה, כדי להתחקות אחר עקבותיהם של ספרים ונכסי תרבות יהודיים שנותרו לפליטה מן המלחמה. חלום בלהות ושמו גרמניה מרחף על פני אירופה כולה, כתבה ארנדט – באותה עת המזכירה הביצועית (והמנהלת בפועל) של התאגיד האמריקאי לשיקום התרבות היהודית, שהופקד על איסופם וחלוקתם מחדש של נכסי רוח יהודיים – אבל אין מקום שבו תודעת ההרס והאימה נוכחים פחות מאשר בגרמניה עצמה. באמצע ההריסות, גרמנים שולחים זה לזה גלויות המציגות תמונות של הקתדראלות והשווקים שאינם קיימים עוד. “ההעדר הכללי הזה של רגש, שלעיתים עטוף בסנטימנטליות זולה, הוא הביטוי המוחשי ביותר לסירוב להתמודד עם מה שבאמת אירע”, כתבה.¹ מברלין עדכנה ארנדט את גרשם שלום בקשיים הניצבים בדרכה: חוק 59 של צבא הכיבוש האמריקאי, שחייב אזרחים גרמנים לדווח על רכוש תרבותי מוחרם הנמצא ברשותם, חל רק על נכסים שערכם יותר מ-100 מארק; מרבית הספרנים הוותיקים בגרמניה הוחלפו לאחר 1933, דבר המקשה על איתורם של ספרים ואוצרות תרבות. היה לה גם הרושם שרכים מהאנשים עמם נפגשה ניסו להערים עליה, וכי איש מהם לא פעל מתוך רצון טוב; “הדה-נאציפיקציה לא הפכה את האנשים העומדים בראש משרדי הממשלה לאמינים יותר”, טענה.²

חודשים ספורים קודם לכן שב שלום עצמו מגרמניה. בשנות העשרים היה חבר באגודת “ברית שלום”, שצידדה בהקמתו של משטר דו-לאומי בארץ על

1 Hannah Arendt, "The Aftermath of Nazi Rule: Report from Germany", in *Essays in Understanding 1930-1954*, (Ed: Jerome Kohn), [1950], 1994. New York: Schocken Books, pp. 248-269.

2 הספרייה הלאומית, מחלקת כתבי יד וארכיונים, 793/288.

בסיס שוויון זכויות פוליטי בין יהודים לערבים ומתן אוטונומיה לשני העמים; עתה רתם את מרצו וכישוריו, ולא פחות חשוב מכך – את המוניטין שלו כאחד האינטלקטואלים הנודעים בדורו, כדי לסייע לאוניברסיטה העברית במאמציה לקבלת חזקה על נכסי רוח יהודיים שבזוו הנאצים. במאי 1945 נוסדה בירושלים ועדת "אוצרות הגולה". חברי הוועדה – עימם נמנו שלום, הוגו ברגמן, מרטיין בובר ויהודה לייב מאגנס – גילו מידה שווה של החלטיות ולהט מעשי: "מן הצד הפורמאלי יהיו בוודאי סיבוכים, אבל עלינו לגשת לעניין גישה ריאליסטית", אמר שלום. "תהיינה בודאי תביעות מצד קהילות, שיהיה בהן משום אמצעי לנגח בנו [...] יש להרכיב משלחת שתצא למינכן ולפרנקפורט; בשני המקומות האלה נמצאים אוצרות של ספרים שדודים. אם ב"כ האוניברסיטה לא יופיע בהקדם, יחליטו בלעדינו".

רקטור האוניברסיטה, שמחה אסף, הזהיר את עמיתיו מפני הקהילות היהודיות, בעודו מבטל במחי יד את תביעותיהן: "יכולה להתעורר הטענה ששאריה הקהילות הן היורשות. למעשה תהא זו אמתלא בלבד".³ בינואר 1946 ביקשה האוניברסיטה את עזרתו של משה שרתוק, ראש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית. לדידנו, הדגיש דוד סנטור, אין זאת בעיה אוניברסיטאית גרידא, או בעיית הספרייה הלאומית בלבד, כי אם "שאלה לאומית כללית בשביל היישוב היהודי בארץ ישראל".⁴ משפטני האוניברסיטה העברית נרתמו אף הם למלאכה: בפברואר 1946 התלבטו האם לכלול תחת המונח "רכוש תרבותי" גם חפצי אמנות ועתיקות, בנוסף לספריות, כתבי יד, ארכיונים ותעודות. כאשר לעתידם של הספרים, הם היו תמימי דעים: לו יכלו הנרצחים לדבר, טענו, היו מבקשים להשיב את נכסיהם לעמם הנרדף במרכזו הלאומי והרוחני בארץ-ישראל. האוניברסיטה העברית בירושלים, הוסיפו, היא האוניברסיטה היהודית הראשונה בעולם, ובית הספרים שלה הוא הספרייה הלאומית של עם ישראל; הספרייה מצוידת במכשירים ובמנגנון הדרושים לשם מילוי תפקיד הנאמנות על אוצרות התרבות; האוניברסיטה והספרייה קלטו בשנות הרדיפות באירופה מספר ניכר של אנשי מדע, העתידים להשתמש שוב באוצרות התרבות שהיו שייכים לפנים לקהילות ולמוסדות הגולה. "אין אפוא מקום ומוסד בעולם היהודי שהוא זכאי, מבחינה תרבותית, מוסרית ואנושית, להתמנות כנאמן על העיזבון התרבותי של גולת ישראל החרבה".⁵

3 הארכיון המרכזי לתולדות עם ישראל, P3/2057.

4 הספרייה הלאומית, מחלקת כתבי יד וארכיונים, 793/289.

5 שם.

הנה סוגיה התובעת תשומת לב זהירה: בשנות העשרים והשלושים נמנה הרוב המכריע של חברי ועדת "אוצרות הגולה" עם פעילי אגודת "ברית-שלום", וממשיכתה "איחוד". בהשפעתם, ותחת השקפותיהם הביקורתיות, שימשה האוניברסיטה העברית אפוזיציה לנטיותיה הבלדניות והמסגרות של הציונות המדינית. כיצד עלינו להבין אפוא את תמיכתם במפעל כינוסה של התרבות היהודית בירושלים, שבאותה עת כבר היה לחלק בלתי נפרד מן התביעה הציונית לבעלות מלאה ואקסקלוסיבית על העבר והתרבות היהודיים? תשובה אפשרית אחת מקופלת בהיסטוריה של האוניברסיטה העברית, שנכנתה בשביל חברת מהגרים, לצורך הגדרתה ולשם ראייתה כמרכז של יהודי העולם כולו, ואשר שימשה גם כאמצעי פוליטי בידי התנועה הציונית.⁶ לדברי גבריאל פיטרברג:

האוניברסיטה העברית היתה מראשיתה מושבת התנחלות (Settlement Colony), במובן מבני יותר מאשר מילולי. כך, למרות שיהודה לייב מאנגס היה אחד התומכים הנלהבים באופציה הדו־לאומית, האוניברסיטה שהוא עזר לכנות ולפתח הפכה – בדומה לקיבוצים ולהסתדרות – למוסד שמילא צדדים שונים בכינונה של מושבת מתנחלים, אשר בכוא העת תהיה למדינת הלאום.⁷

מה שנראה כסתירה אינו אלא חלק מהתעלותה של חברה לאומית מתהווה מעל למתחים המרכיבים אותה; ההטרונגניות מסייעת להומוגניזציה. כפי שציין קימרלינג, גם אם אנשי האוניברסיטה דחו את תכתיבי הפוליטיקאים והעמידו אפוזיציה לציונות הדומיננטית, מרביתם היו מחויבים לכללי המשחק הציוניים ותרמו את תרומתם לגיבוש התרבות ההגמונית, לעתים אף תוך כדי מתיחת ביקורת שרק חיזקה את "הגבולות המוסריים" של הקולקטיב.⁸

ישנה גם אפשרות נוספת: ייתכן כי היה זה החורבן עצמו שאיפשר להם לממש, אם גם באורח טראגי, את השקפותיהם המוקדמות בדבר הפיכתה של ארץ-ישראל למרכז התרבותי והרוחני של היהדות, ברוח חזונו של אחד-העם. בדעת או בבלי דעת, במתכוון או שלא במתכוון, הם שיחקו לידי העמדה הציונית אותה דחו; בסופו של דבר, כינוסם של הספרים בירושלים היה לחלק בלתי נפרד מתביעתה של הציונות ההגמונית לבעלות לא רק על הארץ, אלא

6 כמו שכתב כבר ברוך קימרלינג ז"ל, וראו גם אמנון רז-קרקוצקין "ייצוגה הלאומי של הגלות: ההיסטוריוגרפיה הציונית ויהודי ימי הביניים", עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב, 1996.

7 Gabriel Piterberg, *The Returns of Zionism: Myths, Politics and Scholarship in Israel*, 2008, Verso. p. 54.

8 ברוך קימרלינג, מהגרים, מתיישבים, ילידים: המדינה והחברה בישראל – בין ריבוי תרבויות למלחמות תרבות. עם עובד, 2004, עמ' 152

גם על העבר היהודי (אם כי, והנה פרדוקס נוסף, כינוסם של הספרים בירושלים עתיד היה לפתוח צוהר אל אותה הוויה דיאספורית עצמה, וללקט תרבויות יהודיות גלותיות, שהמהפכה הציונית, כפרויקט של "הבראה" המכוונת לשינוי הזהות היהודית ולהומוגניזציה של העבר, דחתה בעקביות). ועוד חיוני להדגיש כי האירועים המתוארים כאן לא היו יכולים להתרחש לולא מדיניותם של הנאצים, שטקסי שריפת הספרים ב־1933 מילאו אצלם תפקיד שולי ויוצא דופן למדי. בניגוד להשקפה רווחת, מנהיגי הרייך השלישי עסקו בקדחתנות דווקא בהחרמה ואיסוף של ספרים ויצירות אמנות של יהודים. בינואר 1940 הורה היטלר לאלפרד רוזנברג לאסוף ספרים למען הקמתה של אוניברסיטה נאצית לאחר המלחמה, אוניברסיטה שתעסוק בין השאר בלימוד הבעיה היהודית. מטרת השוד, כפי שהוגדרה בצו של הפיהרר, היתה "להגן על רכוש תרבותי חסר בעלים של יהודים"⁹. רוזנברג והיינריך הימלר הסתייעו בהוראה זו כבסיס לפעולותיהם, וכצעד נוסף בדרך להגשמת התוכנית ל"לימודים יהודיים ללא יהודים"; צוותים שמנו 20 עד 25 אנשים, לכושי מדים מיוחדים, הצטרפו לכוחות הלוחמים, במטרה לאסוף את נכסי התרבות. הפתרון הסופי של הבעיה היהודית היה כרוך בהכחדתם הפיסית של היהודים, אך גם בהחרמה ואבטחה של אוצרות הרוח שהיו בבעלותם. כפי שציינה ארנדט עצמה, הודות ל"שיגעון המוזר" הזה, ניצלו אוצרות תרבות רבים וחשובים של יהדות אירופה.¹⁰

"בינתיים נתעוררו כמה צדדים לגנוב ככל אפשר בשביל אמריקה"

באפריל 1946 יצא שלום מירושלים לפריס, בשליחות האוניברסיטה העברית. הוא התעתד לחצות את הגבול לגרמניה, אולם שלטונות הצבא מיאנו להעניק לו את הרישיונות הנחוצים. בשלהי אפריל הוא כתב, ברוח נכאה, לסנטור. איחרנו לפחות בשניים-שלושה חודשים, ואנשים כאן מתמרמרים על כך. הם טוענים שאפשר היה בזמן הזה להוציא דברים רבים, "אלא שבינתיים נתעוררו כמה צדדים יהודים ולא יהודים לגנוב ככל אפשר בשביל אמריקה". שלום גם הלין על יחסו של הג'וינט, הארגון הפילנטרופי היהודי-אמריקאי, לעניין הספרים. יש לי הרושם, כתב, שהג'וינט, מטעמי תעמולה, מעדיף שהספרים יגיעו לאמריקה. לחששו היה על מה לסמוך: על אף התהפוכות האדירות שחוללה המלחמה,

9 Leni Yahil, "Einsatzstab Rosenberg" in *Encyclopedia of the Holocaust* (ed. Israel Gutman), Vol. 2, New York: Mcmillan Publishing House, 1990, pp. 439-441.

10 חנה ארנדט, אייכמן בירושלים: דו"ח על הבנאליות של הרוע, כבל, [1963] 2000, עמ' 46.

דבק הג'וינט בתפקידו כארגון צדקה הפועל לשיקומם של היהודים בארצות הולדתם או בארצות המאמצות, והוסיף להסתייג מן הלאומיות היהודית ומרעיון המדינה היהודית. בינתיים גם התברר לשלום שבגרמניה, אם יתקבל הרישיון, יהיה עליו להתהלך במדי צבא. "מראנו מגוחך מאוד", סיכם, "כמו באופרטה"¹¹. בתחילת יוני השתנו פני הדברים: "הקשיים העצומים שמצאתי בפריס התנדפו כמו במטה-קסם כשפניתי לבסוף לשוויצריה", כתב שלום בדין וחשבון מה-23 ביוני 1946, בתום ביקור בן שלושה שבועות בפראג, וינה וברטיסלאבה. בצ'כיה התמקד הקושי בקבלת הסכמת הקהילות היהודיות המקומיות להוצאת הספרים שלום הפציר במועצת הקהילות היהודיות של צ'כיה להפקיד את הספרים בירושלים. המועצה נעתרה לבקשה, ובתנאי שיתקבל אישור לכך משלטונות צ'כיה. בסלובקיה מצא שלום כ-100 אלף ספרים של יהודים מרוכזים בבית הכנסת הגדול של קהילת החרדים לשעבר. השמירה על הספרים גרועה ביותר, דיווח, ותבע שיסגרו את המקום לביקורים פרטיים. בברטיסלאבה נאותו שרידי הקהילה היהודית לבחור שלושה אנשים מהתנועות הציוניות שיעסקו במיון הכרכים. ובאשר לווינה, ידיעותיו של שלום לא היו מספקות: חלק מהספרים שנשדדו הועברו ככל הנראה לבוואריה, ורבבות אחרים היו שמורים במרתפי הספרייה הממלכתית. ראשי הקהילה היהודית תבעו כי האוניברסיטה תבקש מהם את הספרים באורח רשמי, אך הזהירו כי העניין עלול שלא להסתייע, שכן אחדים מחברי הקהילה "אינן אלוהים בלבכם ורק לבצע ירדפו"¹². בראשית יולי קיבל שלום היתר כניסה לגרמניה. את החודשיים הבאים, עד שובו לירושלים, עשה בברלין, במינכן ובפרנקפורט. בדין וחשבון, שהוגש להנהלת האוניברסיטה העברית בערב ראש השנה תש"ז, ציין שלום כי כמויות עצומות של ספרי יהודים, לפחות כרבע מיליון, נשלחו בשלהי 1943 מגרמניה למקומות שונים בצ'כוסלובקיה. אם נותרו במקומם, הוסיף, יהיה זה האוצר החשוב ביותר שנותר לפליטה מהשוד הנאצי. בברלין נשמרו מאות אלפי ספרים, ואולם כרבע מיליון כרכים בעלי תוכן יהודי נשרפו בהפצצות, ובאופןבך הסמוכה לפרנקפורט ניצב מחסן עצום של ספרים, אם כי רבים מהם אינם של יהודים, וישנם גם רבבות של ספרים שלא ניתן לאתר את מוצאם. השעה דוחקת, כתב להנהלת האוניברסיטה ביולי: "אם לא נופיע בקביעות במקום שבו יחליטו את החלטות המכריעות, סכנה היא שנאבד הרבה, או שיעבירו אלינו את הדברים

11 הספרייה הלאומית, מחלקת כתבי יד וארכיונים, 793/288.

12 הארכיון המרכזי לתולדות עם ישראל, P3/2056.

רק כאשר לא יימצא איש שיהיה מעוניין בהם".¹³ ואולם, שאלת חלוקתם של נכסי הרוח היתה בראש ובראשונה בעיה פוליטית: לאחר המלחמה צידדו מנהיגים יהודים ברחבי העולם בהוצאתם מאירופה ובהעברתם למרכזי מחקר וספריות. קהילות יהודיות באירופה גילו דאגה עמוקה לגורלם של הספרים וחפצי הקודש. מנהיגיהן היו מוטרדים מכוונותיהם של ארגונים בינלאומיים, וחשדו כי ברצונם לגזול מהקהילות את נכסי הרוח בלי לספק את התמיכה הנחוצה לשיקומן. בשלהי 1945 הציע ועד יהודי אמריקה לבעלות הברית לחלק את נכסי התרבות לקהילות יהודיות בעולם; כארגון לא־ציוני שאף הוועד למנוע שימוש חד־צדדי בנכסים לבניית חיים יהודיים בפלסטינה. ארצות הברית נטתה תחילה להשיב את נכסי הרוח לארצות מוצאם. בעלות הברית לא נטו לשתף פעולה, ואילו הגרמנים, מצידם, התעקשו שבתי משפט ומוסדות גרמניים יהיו אלו שיטפלו בעניין, והערימו קשיים למכביר: שרידי קהילות יהודיות בגרמניה התנגדו להעברת ספרים וחפצי קודש אל מעבר לים, ומלומדים גרמנים שאינם יהודים לא ששו לוותר על כתבי יד יהודיים בעלי ערך.¹⁴ (דויד אנתוני – הביוגרף של זלמן שוקן, מו"ל "הארץ" ופטרונם של ש"י עגנון וגרשם שלום – תיאר את מאמציו של שוקן, בשנות החמישים, לשכנע את מנהל הספרייה הלאומית בבוואריה למכור לו מהדורה יקרת ערך של תלמוד מימי הביניים. מנהל הספרייה דחה את בקשתו; ריח של חשיבה נאצית, אמר לו, נודף מהרעיון שמקומם של ספרים יהודיים הוא בירושלים, ולא בגרמניה).¹⁵ ואילו התנועה הציונית, שבשנות המלחמה השקיעה מאמצים מוגבלים וסלקטיביים בהצלת יהודי אירופה, וביכרה את התפתחותה של ארץ ישראל על פני הצלתה של הגולה הנשמדת, היתה החלטית בתביעותיה. כבר ב־1939, ימים ספורים לאחר פרוץ המלחמה, החלה הסוכנות היהודית בלונדון לתכנן את התביעה היהודית לשילומים מגרמניה. ב־1944 ניסחה הסוכנות את דרישתה לשמש נציגתו הרשמית היחידה של העם היהודי, ובספטמבר 1945 תבע ויצמן ממנהיגי בעלות הברית להפקיד את הפיצויים, הנכסים והרכוש שנותרו ללא בעלים או יורשים, בהם נכסי תרבות, בידי הסוכנות, לצורך שיקומם של היהודים בארץ ישראל. כפי שציין תום שגב בהתייחסו להקמתה של קריית הנצחה לקרבנות השואה, היה זה ביטוי גרוטסקי ומובהק לנטייתה של התנועה

13 ש.ס.

14 Michael J. Kurtz, *America and the Return of Nazi Contraband*, Cambridge University Press, 2006

15 אנתוני דוד, ספר המעשים: חיי זלמן שוקן, הוצאת שוקן, [2003] 2006, עמ' 389.

הציונית להדחיק את השואה מההווה אל העבר, עם מבט אל העתיד: בזמן שהחלו לדון בדרכים לקבלת פיצויים וחזקה על הרכוש הנטוש, חלק מקרבנות השואה היו עדיין בחיים.

"למרבה המבוכה תובעת קהילת מגנצה גם את כתבי היד לעצמה. מה תאמר לחוצפה שכזו?"

עם שובה לניו-יורק, בפברואר 1950, הכינה ארנדט תזכיר מקיף על פעולותיה באירופה, ובחודשים הבאים הירכתה להתכתב עם עמיתיה מירושלים; מבין 247 המכתבים השמורים בספרייה הלאומית, שעניינם נכסי התרבות של יהדות אירופה, כ־185 נכתבו בידי ארנדט או מוענו אליה. אף שכל המכתבים יסודם בתפקיד שמילאה, חלקם – ובעיקר חליפת המכתבים בינה לבין גרשם שלום – נושאים אופי רשמי רק למחצה. פרשת איסופם וחלוקתם של נכסי התרבות היהודיים באירופה מספקת לנו הזדמנות לעקוב אחר נתיביה של ידידות ארוכת שנים בין ארנדט לשלום, למן קרבת הרוח של שלהי שנות העשרים, דרך הבקיעים שניבעו בשנות השלושים, בעקבות הופעת הנאציזם, ועד לקרע שהוליד ספרה הנודע של ארנדט על משפט אייכמן; למפות את רגעי הקירבה, לסמן יסודות של הסכמה והבנה, ובהיבעת לאתר את סממניהם המוקדמים והמהוססים של מחלוקות ופולמוסים, עשור לפני שחילוקי הדעות בין השניים לבשו את צורתם הגלויה והבלתי ניתנת לאיחוי.

ההיכרות הראשונה בין ארנדט לשלום נעשתה בברלין ב־1932. לאחר שעזבה את גרמניה ב־1933 ניהלה ארנדט את המשרד של "עליית הנוער" בפריס וביקרה פעמים אחדות בירושלים, "וכאן בארץ ישראל התקרבו זה אל זה"¹⁶. השקפותיה הפוליטיות של ארנדט היו מנוגדות לאלה של הציונות ההגמונית: בסדרת מאמרים שראו אור בשנות הארבעים, יצאה כנגד העמדה הפוליטית שאומצה בידי התנועה הציונית, לפיה מטרתה המרכזית והסופית של הציונות היא הקמת מדינה יהודית עצמאית בפלסטינה. ארנדט דחתה בנחרצות את רעיון הקמתה של מדינה יהודית,¹⁷ והזהירה כי הדבר יוביל לנישולם של הפלסטינים ולסיכון קיומה של הקהילה היהודית. מאוחר יותר טענה כי אין זה משנה אם גירוש הפלסטינים במלחמת 1948 היה תולדת החלטה של המוסדות הציוניים או

16 גרשם שלום, ולטר בנימין, סיפורה של ידידות, עם עובד, 1987, עמ' 208.

17 וראו מאמרה של ארנדט, במִטְעָם 16

תוצר ספונטני של המלחמה, שכן הקמתה של מדינה יהודית הפכה את נישולם של הפלסטינים מבתיהם לבלתי נמנע; לולא הגירוש לא ניתן היה להבטיח הגירה המונית של יהודים לישראל. ובאשר לשלום, בשנות הארבעים כבר הושלם המפנה בהשקפותיו, שהחל כעשור קודם: בהדרגה אימץ שלום, שהתפתחותו האינטלקטואלית נבטה בעולם היהודי של ברלין הוויימארית – ההתכחשות להזיות ההיטמעות של הוריו והמפגש עם אינטלקטואלים יהודים ממזרח אירופה הזינו את תשוקתו להמיר את הזהות השבורה של יהודי גרמני בזהות שלמה של ציוני – את ההשקפה הציונית הדומיננטית אותה דחה בעבר, וכן את העקרונות של מדינה יהודית ומקלט. בהרצאה שנשא בלונדון ב־1949 אמר כי הקמתה של ישראל היא "התולדה החיובית הראשונה של השואה". השואה, הטעים, אמנם "כרתה את הענף שעליו ישבנו. מלאי הכוחות הגדול ביותר, הצאצאים הרוחניים, התקווה לנוער נלהב אשר יתמסר לתפקידים אלה בכוח השפעת האידיאה של תמונה יהודית כוללת חדשה וכתובת היסטוריה יהודית חדשה – נספו באושוויץ ובשאר המקומות". ואולם בה־בעת סילקה השואה אחת ולתמיד את האופציה הליברלית, והותירה את הלאומיות הציונית כאופציה היחידה הבאה בחשבון.¹⁸ ספקנותו העמוקה באשר לאפשרות קיומם של חיים יהודיים בגולה לא רק עלתה בקנה אחד עם עמדת הנהגת היישוב היהודי בארץ; היא גם עתידה היתה לסמן את נתיביה הייחודיים של שליחותו, ולהאציל על מפעל "אוצרות הגולה" את אחד מתוויו הייחודיים – התקתו של אתוס שלילת הגלות מן החיים היהודיים עצמם, והכלתו על שדות הרוח והתרבות (כפי שהראה יוסף גרודז'ינסקי, בשנים הראשונות לאחר המלחמה עסקה התנועה הציונית בקדחתנות ברתיתם של הפליטים במחנות העקורים באירופה למטרותיה, תוך שהיא נאבקת הן בארגוני סיוע בינלאומיים, והן בנטייתם של רבים מבין הניצולים לשוב לארצות מוצאם או להגר למדינות זרות, בראש ובראשונה לארצות הברית.¹⁹ בתוך כך, חיוני להדגיש את התפקיד המרכזי שמילאו רגשות אשם וההכאה על חטא: הם האצילו על הספרים וכתבי היד הילה של שרידים מקודשים ויצרו משוואה קודרת, אם גם הפוכה, בינם לבין יהודי אירופה, תוך הפיכתם של נכסי התרבות למטונימיות לאנשים שייצרו אותם, או שבבעלותם היו לפנים; ביולי 1945, למשל, כתב אברהם יערי למאגנס כי "כל מאמצינו מכוונים להציל לפחות את שרידי ההיסטוריה במקום שלא הצלחנו להציל את נושאי ההיסטוריה". היתה

18 גרשם שלום, "חכמת ישראל – בימים ההם ובזמן הזה", עוד דבר: פרקי מורשת ותחייה (ב), עם עובד, 1984, עמ' 133-142.

19 יוסף גרודז'ינסקי, חומר אנושי טוב: יהודים מול ציונים 1951-1954, הד ארצי, 1998.

זו הערה אופיינית).

בשלהי אוקטובר 1949 שב שלום משליחות נוספת, שלישית במספר, לגרמניה. הוא היה מוטרד: "לפני כמה ימים שבתי מאירופה לישראל", כתב לסאלו בארון, פרופסור להיסטוריה יהודית באוניברסיטת קולומביה ומנהל התאגיד לשיקום התרבות היהודית, "ועלי להעלות שני עניינים מצערים. בשעתו הוחלט כי האוניברסיטה תקבל עדיפות בבחירת הספרים הנדירים הנמצאים בוויסבדן. לא הגיעה לידי כל ידיעה רשמית על שינוי בהחלטה זו, אבל שמעתי שהוועדה המייעצת של התאגיד ביקשה שהספרים הנדירים יישלחו לניו-יורק".²⁰ באותו יום כתב גם להיי סלֶפֶטֶר, בא-כוחה של האוניברסיטה העברית בוועד המנהל של התאגיד: "ברור לי שישנם אנשים המנסים לשלול את זכויותיה של האוניברסיטה העברית, ונראה שחינוכי להשגיח בקפידה על מעשיהם". המחלוקת בנוגע לספרים הנדירים שנשמרו במחסן ויסבדן החלה שלושה שבועות קודם: ב-11 באוקטובר דיווחה ארנדט לשלום כי בניגוד לבקשתו, חלק מהספרים עתידים להישלח לארצות הברית. היא הציעה לו לבחון בקפידה אילו מבין הספרים נחוצים לספרייה האוניברסיטה; "ברגע שיהיה לנו המידע הזה", הוסיפה, "אני בטוחה שנוכל להגיע לידי הסכם בעניין". כעבור שבועיים קצרה רוחה של ארנדט: "האם עלי להזכיר לך את מכתבי [...] עליו לא קיבלתי עדיין תשובה?", שאלה את ק"ד וורמן, מנהל הספרייה הלאומית; "אעריך זאת אם תודיע לי בהקדם האפשרי אילו ספרים אינם נמצאים באוניברסיטה העברית ונחוצים לך". באותו יום גם כתבה לשלום: "חשנו כאן כי רק חלק קטן מהספרים הנדירים לא נמצא עדיין ברשות האוניברסיטה העברית".

בראשית 1949 החליט התאגיד לשיקום התרבות היהודית כי האוניברסיטה העברית תיהנה מעדיפות בקבלת ספרים וכתבי-יד שנותרו מחורבן יהדות אירופה. הקדימות חלה רק על ספרים שלא היו בידי הספרייה הלאומית. עותקים נוספים אמורים היו להישלח לקהילות, ספריות ומכוני מחקר בארצות-הברית ובאירופה; חשיבות מיוחדת נודעה לספרים ולכתבי-יד ביידיש. לדידם של המוסדות האמריקאיים, היתה זו סוגיה חשובה: מאות אלפי הפליטים שהגיעו לארצות הברית הגדילו במידה ניכרת את מספרם של קוראי היידיש, שנהפכה, אם גם לזמן קצר, ל"מולדתם המיטלטלת" של המהגרים היהודים. ראשי האוניברסיטה העברית, שבין שתי מלחמות העולם סירבו לקיים במוסד

20 הספרייה הלאומית, מחלקת כתבי יד וארכיונים, 793/288. כל הציטוטים להלן לקוחים מתיק זה.

לימודי יידיש, מיהרו עתה לתבוע גם את הספרים בלשון עליה אסרה הציונות מלחמה. "אני תוהה אם כל כתבי היד ביידיש נחוצים לך עצמך או לישראל בכלל", כתבה ארנדט. "הייתי מעריכה זאת אילו ציינת תמיד אם אתה זקוק להם לספרייתך שלך או לספריות של מוסדות אחרים". בספטמבר 1949 תמכה ארנדט בהחלטת התאגיד, לפיה על המוסדות המקבלים לציין על גבי כל אחד מהספרים את מוצאם. בקרוב, כתבה, תקבלו כ-50,000 מדבקות: "אנו מודעים לכך שהדרישה הזו מהווה קושי נוסף, אבל כולנו חשים שציון ההבחנה הזו היא משהו שאנו חבים לזכרם של אלה שהיו בעבר בעלי הספרים ולסקרנותם של הדורות הבאים".

עמיתיה בירושלים היו רגישים פחות: במאי אותה שנה, בתום ביקור בעיר הגרמנית מיינץ, כתב שלמה שונמי, לימים יושב ראש ועדת "אוצרות הגולה", לשלום:

למרבה המבוכה, תובעת קהילת מגנצה, כך סיפר לי מנהל המוזיאון, גם כן את כתבי היד לעצמה. זה יכול להכניס סיבוך נוסף בדבר. מה תאמר לחוצפה שכזו? בורים גמורים אלה, גויים-למחצה לשליש ולרביע, אינם בושים להכניס את חוטמם בעניין עברי זה. בקרוב אבקר אצלם בענייני הספרייה שלהם ויקבלו ממני את חלקם.

ארבע שנים חלפו מאז הסתיימה המלחמה, ועד שחלוקתם של הספרים נהפכה לעניין "עברי", משמע ישראלי למשעי. דברי שונמי הם תולדת ניצחונן של האוניברסיטה העברית ומדינת ישראל בשדה המאבק על נכסי התרבות; ספק אם הם יכולים היו להיאמר ב-1945.

עם התקדמות תהליכי המיון והחלוקה, ביקשו ראשי התאגיד להחיש את המאמצים לאיתורם של בעלים ויורשים פרטיים. גם הפעם היה על ארנדט לדחוק בעמיתיה מירושלים. במארכ 1949 כתבה לוורמן: "כידוע לך, אנו עדיין מחזיקים ברשותנו מספר מסוים של ספרים בבעלות פרטית, כדי לאפשר לבעלים או ליורשיהם לתבוע אותם. יש בידינו כ-800 שמות, מרביתם של יהודים-גרמנים, וכ-200 שמות של יהודים מהארצות הבלטיות". היא הוסיפה כי בכוונת המוסד לפרסם רשימה מלאה של השמות בכמה עיתונים, כדי להביא לאיתורם של הבעלים. בנובמבר החליט התאגיד למסור את אוסף הספרים ממחסן ברסלאו לשוויץ. ההחלטה, כתב שלום לארנדט, באה לנו בהפתעה גמורה: "התבוננות ברשימה או בנושאים הכלולים באוסף, תשכנע כל אחד שהאוסף הזה אינו נחוץ ליהודי שווייץ [...] בהזדמנות זו, ברצוני להביא לתשומת ליבך את העובדה שהאוניברסיטה העברית מייצגת לא רק את הספריות שלה, אלא כמעט את כל

הספריות בישראל". למכתב צורף נספח, שבו פירט שלום את תחומי הספרים מאוסף ברסלאו הנחוצים לישראל: ספרים יהודיים, על יהדות, ספרי תלמוד וכדומה, וכן כל החומרים הלא-יהודיים, כולל בגרמנית, לטינית ויוונית, ובכלל זה פילוסופיה, תיאולוגיה וגיאוגרפיה. (ראוי לציין כי להיטותו של שלום השתלבה עם תביעות שנשמעו בירושלים מיד עם תום המלחמה: בנובמבר 1945 הציעו כמה מחברי הוועדה שלא להסתפק בתביעת חזקה על ספרים וכתבי יד שנלקחו מיהודים, אלא לדרוש גם פיצויים מספריות ואספנים גרמנים. פרופ' גוטהולד וויל נקב במספר של 50,000 ספרים, ופרופסור אסף הצטרף לדרישתו: "זוהי ההזדמנות האחרונה שיש לנו לייסד בירושלים מרכז למחקר ממש. וזוהי ההזדמנות האחרונה והמוצדקת").²¹

ב־6 בנובמבר דיווח שונמי לשלום כי "אם הרושם אינו מטעה, נכשל רעיון־נפל זה טרם שיצא לאוויר העולם".²² למחרת היום כתב שלום לארנדט, כדי לשכנעה בנחיצותם של כתבי־עת בידיש מאוסף ויסבדן לירושלים. אנחנו מודעים לעובדה שספריות יהודיות רבות מעוניינות לקבל לידיהן כתבי־עת בידיש, ציין, ולכן ביקשנו אותם לספרייתנו בלבד; "אנחנו מבינים לגמרי שאם העתק של כתב העת נמצא כבר בידי המוסד שלנו, שאר העותקים צריכים להינתן למדינות אחרות". כעבור יומיים התקין שלום רשימה חדשה של ספרים נדירים וכתבי־עת מאוסף ויסבדן הדרושים לספריית האוניברסיטה. ארנדט לא הסתירה את מורת רוחה: "לרוע המזל", השיבה לו, "לא הבחנת במכתב בין כתבי־עת הנחוצים לספרייה הלאומית לבין כאלה הנחוצים למוסדות אחרים בישראל. הדבר חשוב במיוחד בנוגע ליודאיקה גרמנית, שכן כידוע לך, הוועד המנהל של התאגיד החליט באורח סופי על הקמת ספריית זיכרון יהודית־גרמנית בניו־יורק".

ההחלטה על הקמתה של ספריית זיכרון במכון היהודי לדתות בניו־יורק, שארנדט הזכירה בחטף, היתה לציננים בעיניו של שלום. בסוף יוני 1950 שבה ארנדט מחופשה קצרה בגרמניה, ומניו־יורק דיווחה לשלום על כמה עניינים דחופים. "Shalom, Shalom!", בירכה אותו באחרית מכתבה. שלום היה ידידותי פחות. לראשונה מאז החלו להתכתב אימץ טון רשמי, בפנותו אליה בכינוי "ד"ר ארנדט":

סוכם שכל הספרים ירוכזו בידי התאגיד, אבל מעולם קודם לכן לא עלתה ההצעה

21 הארכיון המרכזי לתולדות עם ישראל, P3/2057.

22 הספרייה הלאומית, מחלקת כתבי יד וארכיונים, 793/288.

שהאוניברסיטה העברית תוותר על הקדימות שלה בנוגע לחומרים שיש מהם עותק אחד בלבד [...] אני מצטער לומר שמעולם לא נשאלתי על העניין הזה, ואני מייחס חשיבות עליונה לכך שעמדת האוניברסיטה העברית תהיה ברורה לכל הנוגעים בדבר. העברתם של ארכיונים לאמריקה אינה רק עניינם של מוסדות אמריקאים, ואנו מצפים שלא תתקבל כל החלטה מבלי להתייעץ איתנו. אני מצליח להבין מדוע החומרים הללו אינם מועברים לישראל.

באותו יום מיהר שלום לכתוב גם לרב קייב (Kiev), ספרן במכון היהודי לדתות בניו יורק, והציע לו להגיע ל"הסכמה ידידותית" בנוגע לחלוקת הספרים בין ירושלים למכון. שבוע מאוחר יותר ניסתה ארנדט להפיס את דעתו של שלום, בעודה מתרעמת על מה שנראה בעיניה כשגיאות ואי הבנות:

כל הנחותיך באשר לחומר ארכיוני שגויות. עד כה לא התקבלה כל החלטה, כך שכעת, כמו גם לפני כמה חודשים, לא היה כל צורך שמכתב מפרופ' גרשם שלום ייכתב לך חנה ארנדט [...] לא ידוע לי על דוגמה אחת לכך שלא התייעצו עם האוניברסיטה העברית, או שלאוניברסיטה העברית לא היתה עמדת מפתח בנוגע להחלטות על ההקצאה. קרוב לודאי שהדבר לא ישתנה גם בעתיד.

חמישה ימים אחר-כך הפצירה בו שוב: "למען השם, אל תדאג בנוגע לארכיונים". דומה כי גם שלום ניאות להתפייס. בסוף החודש כתב לארנדט כי קרא בעונג רב את מאמרה על ברטולט ברכט. פגשתי את ברכט בכרלין, הוסיף; "שווחחתי איתו על הניירות של ולטר בנימין, אבל היה ברור שאין לו עניין במתים שאינם יכולים עוד להלל את גדולתו". ארנדט השיבה כי לא פגשה את ברכט, וכי מעולם לא חיבבה אותו.

ב־31 באפריל 1949 הושלם מיון הספרים באופנבך. שלמה שונמי, שליח האוניברסיטה העברית לגרמניה, כתב כי הוא עובד במחסן מדי יום. נמצאים שם ספרים מכל הסוגים, הוסיף, שיועילו לכל המוסדות, מהשייכות ועד ספריות הקיבוצים, "ואין צריך לומר שהספרייה שלנו תפיק מהם תועלת גדולה, כי לה משפט הבכורה"²³. בשלהי מאי כתב לשלום כי פרק אחד בפרשת אוצרות הגולה עומד להסתיים. בקרוב תזכה ארץ־ישראל ב־30,000 ספרים, "ברובם המכריע טובים ומועילים ובחלקם מצוינים ונפלאים"²⁴. לשלום ושונמי היו סיבות רבות לחוש שבעי רצון, ואולם אי־אלו מכשולים נותרו עדיין על כנם: בראשית שנות

23 ארכיון האוניברסיטה העברית, תיק אישי שלמה שונמי.

24 הספרייה הלאומית, מחלקת כתבי יד וארכיונים, 793/288.

החמישים ביקר שונמי בעיר מייניץ. בקהילה היהודית, דיווח לשלום, נותרו שבע-עשרה משפחות, אך ראשיה נקטו בפניו עמדה פורמליסטית מאוד. "לא ארפה מהפרנסים, אסע אליהם עוד פעם ועוד פעם ואוכיחם על פניהם, ואולי יעלה בידי להביא לשינוי עמדתם העיקשת". שנים רבות לאחר מכן כתב שונמי על סירובם המתמשך של ראשי הקהילה היהודית בווינה להעביר לירושלים ספרים הנמצאים ברשותם. מנהל הקהילה, ציין במכתבו, טען כי "בדרישתי המתמדת להעברת הספרים לירושלים, הנני מכניס אווירה של ליקווידציה לקהילת וינה" (בסל"א כ"י 793/288). בעיני שונמי היה זה טיעון חסר שחר. ברי כי באמת ובתמים התקשה להסכין עם סירובם של ראשי הקהילה היהודית בווינה למסור לידי את הספרים; הוא גם לא יכול היה לקשור בין הוצאתם של הספרים מרשות הקהילה לבין תרומתו שלו עצמו לחיסולה. בליית ברירה, השליך את יהבו על הפתולוגיה והפסיכואנליזה, עם תוכנותיה כאשר לתסביכו האנטישמיים של היהודי הגלותי:

התנגדותו העיקשת והממושכת של מנהל הקהילה להעברת הספרים לירושלים אומרת דרשני. הקהילה לא הפיקה שום תועלת מהספרים [...] אין למצוא הסבר להתנהגות מוזרה ואבסורדית זו בדרך השכל הישר ומחשבה רציונלית. לדעתי, יש לחפש את הסיבה בתסביכי נפש אנטי ציוניים מרושעים.

אנחנו, מכל מקום, רשאים להחליט אם לדבוק בעמדתו.